

ΠΑΝΕΠΙΣΤΗΜΙΟ ΚΡΗΤΗΣ - ΤΜΗΜΑ ΙΣΤΟΡΙΑΣ-ΑΡΧΑΙΟΛΟΓΙΑΣ
ΥΠ.ΠΟ.Τ. - 28^Η ΕΦΟΡΕΙΑ ΒΥΖΑΝΤΙΝΩΝ ΑΡΧΑΙΟΤΗΤΩΝ

ΑΡΧΑΙΟΛΟΓΙΚΟ ΕΡΓΟ ΚΡΗΤΗΣ 1

ΠΡΑΚΤΙΚΑ ΤΗΣ 1^{ΗΣ} ΣΥΝΑΝΤΗΣΗΣ
ΡΕΘΥΜΝΟ, 28-30 ΝΟΕΜΒΡΙΟΥ 2008

ΕΠΙΣΤΗΜΟΝΙΚΗ ΕΠΙΜΕΛΕΙΑ:
ΜΙΧΑΛΗΣ ΑΝΔΡΙΑΝΑΚΗΣ
ΙΡΙΣ ΤΖΑΧΙΛΗ

ΑΡΧΑΙΟΛΟΓΙΚΟ ΕΡΓΟ ΚΡΗΤΗΣ 1

ΡΕΘΥΜΝΟ 2010

ΕΚΔΟΣΕΙΣ ΦΙΛΟΣΟΦΙΚΗΣ ΣΧΟΛΗΣ ΠΑΝΕΠΙΣΤΗΜΙΟΥ ΚΡΗΤΗΣ
ΡΕΘΥΜΝΟ 2010

ΠΑΝΕΠΙΣΤΗΜΙΟ ΚΡΗΤΗΣ - ΤΜΗΜΑ ΙΣΤΟΡΙΑΣ-ΑΡΧΑΙΟΛΟΓΙΑΣ
ΥΠ.ΠΟ.Τ. - 28^Η ΕΦΟΡΕΙΑ ΒΥΖΑΝΤΙΝΩΝ ΑΡΧΑΙΟΤΗΤΩΝ

ΑΡΧΑΙΟΛΟΓΙΚΟ ΕΡΓΟ ΚΡΗΤΗΣ 1

*Πρακτικά της 1^{ης} Συνάντησης
Ρέθυμνο, 28-30 Νοεμβρίου 2008*

Επιστημονική Επιμέλεια:

Μιχάλης Ανδριανάκης - Ίρις Τζαχίλη

ΕΚΔΟΣΕΙΣ ΦΙΛΟΣΟΦΙΚΗΣ ΣΧΟΛΗΣ ΠΑΝΕΠΙΣΤΗΜΙΟΥ ΚΡΗΤΗΣ
ΡΕΘΥΜΝΟ 2010

ΑΡΧΑΙΟΛΟΓΙΚΟ ΕΡΓΟ ΚΡΗΤΗΣ 1
Πρακτικά της 1^{ης} Συνάντησης
Ρέθυμνο, 28-30 Νοεμβρίου 2008

ARCHAEOLOGICAL WORK IN CRETE 1
Proceedings of the 1st Meeting
Rethymnon, 28-30 November 2008

Επιστημονική Επιμέλεια:
Μιχάλης Ανδριανάκης
Ιρις Τζαχίλη

Editing:
Michalis Andrianakis
Iris Tzachili

© 2010 Εκδόσεις Φιλοσοφικής Σχολής Πανεπιστημίου Κρήτης
και οι συγγραφείς
© 2010 Faculty of Letters Publications, University of Crete
and the contributors
<http://www.phl.uoc.gr/>

ISBN: 978-960-9430-02-9

Συντονισμός και οργάνωση εργασιών:
Πετρούλα Βαρθαλίτου

Φιλολογική και καλλιτεχνική επιμέλεια – σελιδοποίηση:
Ελπίδα Συγγελάκη

Η παρούσα έκδοση πραγματοποιήθηκε με την οικονομική ενίσχυση του Ινστιτούτου για την Αιγαιακή Προϊστορία (INSTAP), του Υπουργείου Πολιτισμού και Τουρισμού και του κληροδοτήματος Ιωάννας Σφακιανάκη της Φιλοσοφικής Σχολής Πανεπιστημίου Κρήτης.

Εκτύπωση: ΓΡΑΦΟΤΕΧΝΙΚΗ ΚΡΗΤΗΣ ΑΕΕ
3^ο χλμ. Εθνικής Οδού Ρεθύμνου-Χανίων
Τηλ. 28310 22223, Fax: 28310 52519
E-mail: info@grafotehniki.gr
www.grafotehniki.gr

ΤΑΛΛΑΪΟΝ ἌΝΤΡΟΝ ΠΑΛΙΜΨΗΣΤΟΝ

ΤΖΙΦΟΠΟΥΛΟΣ Ζ. ΓΙΑΝΝΗΣ

Το *Ταλλαῖον Ἄντρον* (Σπήλαιο Μελιδονίου, Γεροντόπηλιος ἢ Γεροσιπήλιος),¹ 28 χλμ. νοτιοανατολικά του Ρεθύμνου και 1800 μ. βορειοανατολικά του χωριού Μελιδονίου, σε υψόμετρο 220 μ. στις δυτικές υπώρειες του Κουλούκωνα (χάρτης 1), προσελκύει ανθρώπους από το τέλος της Νεολιθικής εποχής μέχρι και σήμερα· μάλιστα, από την περίοδο της Ενετοκρατίας και εξής το σπήλαιο αρχίζει να εμφανίζεται στα περιηγητικά κείμενα ως ένα από τα ἄξια θέας και εμπειρίας της Κρήτης².

Μέχρι το 1998 δεν υπήρχε καμία νύξη στη βιβλιογραφία σχετικά με χαράγματα και επιγραφές στο εσωτερικό του σπηλαίου, εκτός από τα κείμενα τα οποία είχε δημοσιεύσει η Margherita Guarducci. Το πρώτο από αυτά αποκαλύφθηκε και πάλι στα δεξιά της εισόδου του σπηλαίου, όταν αυτή καθαρίστηκε και φωτογραφήθηκε το 1998 (εικ. 1): *Ο Ιππόναξ ο γιος του Διοκλή | στον Ερμή τάμα/προσευχή* (IC II.xxviii.1: [Ι]ππόναξ Διοκλεῖος | Ἑρμῆι εὐχάν· βλ. και Τζιφόπουλος 1999, SEG 1250). Οι ἄλλες δύο γνωστές επιγραφές δεν ἔχουν εντοπιστεί ἀκόμα, ἴσως γιατί εἶχαν χαραχθεῖ στα τοιχώματα ἀμέσως μετὰ την εἴσοδο στο σπήλαιο, τα οποία επικωματώθηκαν με το πέρασμα του χρόνου και κυρίως με τον αποκλεισμό της εἰσόδου το 1824 με φερτά υλικά ἀπὸ τους Τούρκους, ὅταν ἀναψαν τὴ φωτιά και προκάλεσαν ἀσφυξία στους Μελιδονιώτες, οἱ ὁποῖοι εἶχαν καταφύγει στο εσωτερικό. Μία ἀπὸ τις επιγραφές αὐτές στα λατινικά (εικ. 2) εἶναι τὸ ὄνομα ἐνὸς ἀπελευθερωμένου δούλου, Κόιντος Βολτήιος Μηνόδωρος (IC II.xxviii.3: Q(uintus) Volteios | Q(uinti) l(ibertus) Menodoros), ὁ ὁποῖος ἀνήκε σε κάποιον Ρωμαῖο ὅπως φαίνεται ἀπὸ τὸ ὄνομα (Baldwin - Bowsky 2006, 260-261). Ἡ ἄλλη εἶναι ἕνας ὕμνος στον Ερμῆ σε δώδεκα στίχους (ἕξι ἐλεγειακά δίστιχα). Ὁ ὕμνος χαράχθηκε ἀπὸ τὴν Ἄρτεμη, τὴν κόρη του Σάλβιου Μηνά (Baldwin - Bowsky 2006, 260-261), ὁ ὁποῖος, σύμφωνα με τὸ κείμενο του ὕμνου, ἐπισκεπτόταν μαζί με τὴ γυναίκα του κάθε χρόνο τὸ σπήλαιο, τὴ χρονιά ὅμως που πέθανε ἡ γυναίκα του, δε μπόρεσε να

¹ Θερμές ευχαριστίες οφείλω στη συνάδελφο Ειρήνη Γαβριλάκη, υπεύθυνη των ανασκαφών του Σπηλαίου Μελιδονίου, για τη συνεργασία και την υποστήριξη της ερευνητικής προσπάθειας, η οποία αποτελεί μέρος του *Αρχείου των Επιγραφών του Νομού Ρεθύμνης* στον Μανώλη Μαυρομάτη, Δήμαρχο Γεροποτάμου, τον Μανώλη Σκλαβάκη, Πρόεδρο Δημοτικού Συμβουλίου Γεροποτάμου, και ὅλο το προσωπικό του σπηλαίου για τὴν ἀπρόσκοπτη και γενναιόδωρη συμβολή τους στην ἐξεύρεση λύσεων σε παντὸς εἶδους ἐμπόδια και δυσκολίες· στη Μαρία Ἀνδρεαδάκη-Βλαζάκη, Προϊσταμένη της ΚΕ' Εφορείας Προϊστορικών και Κλασικῶν Αρχαιοτήτων και στο Υπουργεῖο Πολιτισμοῦ για τὴν ἄδεια μελέτης και δημοσίευσης τῶν ἐπιγραφῶν του σπηλαίου. Για τὴν πρόσκληση να συμμετάσχω στην *Α' Παγκρήτια Ἐπιστημονικὴ Συνάντηση για τὸ Αρχαιολογικὸ Ἔργο στην Κρήτη* ευχαριστῶ θερμὰ τὴν οργανωτικὴ ἐπιτροπὴ, τὴ γραμματεία και τὴς/τους συναδέλφους Ἴριδα Τζαχίλη, Ὀλγα Γκράτζιου, Μιχάλη Ἀνδριανάκη, Πετροῦλα Βαρθαλίτου και για τὴν ἐμπεριστατωμένη ἐπιμέλεια τὴν Ἐλπίδα Συγγελάκη.

² Για τὸς περιηγητὲς βλ.: Μυλωνάκη (2006, 220), Παλιούρα (2006, 238-240), Τοικνάνης (2006), ὁ ὁποῖος ὅμως δεν λαμβάνει πάντα ὑπόψη τα ἀρχαιολογικά δεδομένα ἐιδικότερα για τὸν Francesco Barozzi βλ.: Κακλαμάνης (2004, 307-309 και 35-136).

εκπληρώσει το τάμα του. Γι' αυτόν τον λόγο και με αφορμή την επόμενη, μάλλον τελευταία του, επίσκεψη, η κόρη χάραξε τον ύμνο/προσευχή για να συνεχίσει να τον προστατεύει ο γιος της Μαίας Ερμής, *ο οποίος κατοικεί στα Ταλλαία Όρη* (IC II. xxviii.2 στ. 2: *οὔρσει Ταλλαίοισιν ἰδρυμένε Μαϊάδος Ἐρμῆ*).

Δεν υπάρχει αμφιβολία ότι στο σπήλαιο λατρευόταν ο Ερμής,³ τουλάχιστον κατά την εποχή που χρονολογούνται οι δύο επιγραφές, δηλαδή το τέλος της Ελληνιστικής και τη Ρωμαϊκή περίοδο (σχ. 1). Αυτό συμπεραίνεται από τη μικρής έκτασης σωστική ανασκαφή που έγινε μεταξύ 1987 και 1992 από τον Γιάννη Τζεδάκι και την Ειρήνη Γαβριλάκη με τη συνεργασία της Εφορείας Σπηλαιολογίας στην Αίθουσα των Ηρώων και στην Αίθουσα Raulin, οι οποίες βρίσκονται 20 μ. πιο βαθιά από το επίπεδο της εισόδου. Τα αποτελέσματα των ανασκαφών αυτών απέδειξαν ότι η χρήση του σπηλαίου υπήρξε συνεχής από την αρχαιότητα μέχρι πρόσφατα: κατά τη Νεολιθική και την Πρωτομινωική περίοδο χρησίμευε ως τόπος κατοικίας ή καταφύγιο από τις καιρικές ή άλλες συνθήκες· από τη Μεσομινωική περίοδο όμως και εξής, το σπήλαιο έγινε χώρος λατρείας, και μάλιστα στην Αίθουσα Raulin λατρευόταν θηλυκή θεότητα μέχρι και την αρχαϊκή εποχή (περίπου το 500 π.Χ.), ίσως μαζί με κάποιο αρσενικό ταίρι (όπως π.χ. το ζευγάρι Αφροδίτης και Ερμή στη Σύμη της Βιάννου και αργότερα στην Ελεύθερνα).⁴

Η εικόνα αυτή για το Σπήλαιο Μελιδονίου άλλαξε από το 1998 και εξής, όταν, εκτός των ιδιαίτερα σημαντικών συμπερασμάτων από τις ανασκαφές, το σπήλαιο απέκτησε και μια ακόμη μοναδικότητα:⁵ τις επιγραφές ή τα

³ Το γεγονός ότι στις δύο από τις τρεις αυτές επιγραφές αναφέρεται ο Ερμής θεωρήθηκε απόδειξη ότι το σπήλαιο ήταν αφιερωμένο στον Ερμή Ταλλαίο, επίθετο όμως το οποίο μέχρι στιγμής δεν μαρτυρείται για το θεό, αλλά για το βουνό Κουλούκωνας, τα Ταλλαία Όρη, σύμφωνα με το στίχο 2 του ύμνου, στα οποία κατά μία εκδοχή έμενε και ο μυθιστορικός Τάλως. Φυσικά, ο μεταγενέστερος θεϊκός κάτοικος στα όρη αυτά είναι λογικό να έφερε την επίκληση Ταλλαίος, αλλά τέτοια μαρτυρία προς το παρόν λανθάνει. Το επίθετο Ταλλαίος απαντά ως επίθετο του Δία στην ανατολική Κρήτη, όπως μαρτυρούν αρκετές επιγραφές: Δρήρος (IC I.ix.1; Chaniotis 1996 no. 7)·συνθήκη Λατούς - Ολούντος (IC I.xvi.3-5, SEG 33.134, SEG 33.638, Chaniotis 1996, nos. 54, 55A, 55B, 60B, 61A) Ολούς (IC I.xxii.4C)·Λύπτος (IC I.xviii.9, Chaniotis 1996, no. 60A)·το επίθετο αποκαθίσταται σε επιγραφή της Γόρτυνας (SEG 28.734) και της Ελεύθερνας (SEG 41.743, Chaniotis 1996, no. 6). Για τον Δία Ταλλαίο βλ. επίσης: Willetts (1962, 248-249) και Sporn (2002, 319-321).

⁴ Για τα εντυπωσιακά αποτελέσματα της συνεχιζόμενης ανασκαφής του σπηλαίου βλ.: Γαβριλάκη - Νικολουδάκη (1988), Τζεδάκις & Γαβριλάκη - Νικολουδάκη (1989-1990), Τζεδάκις & Γαβριλάκη (1995), Γαβριλάκη (1994-1996 και στον *παρόντα τόμο*) και με συντομία στους Godart & Tzedakis (1992, 79-80)·για τα γεωμετρικά-αρχαϊκά-κλασικά ειδώλια τα οποία παραχωρήθηκαν για μελέτη, βλ.: Κεφαλίδου (2006), Sporn (2006) και (Τέγου) 2006· για τα λυχνάρια βλ.: Σαπουνά (1998, 102, 196, αρ. 323-324 και 2004)·γενικά για το σπήλαιο βλ.: Tyree (1974, 43-45), Faure (1996, 101-105), Rutkowski & Nowicki (1996, 63-65) και Sporn (2002, 231-232). Για ένα παρόμοιο φαινόμενο παραγγμάτων στη Χρυσοσπηλιά Φολεγάνδρου βλ.: Δαλαμάγκας (1998) και Βασιλοπούλου (*υπό εκτύπωση*).

⁵ Το 1998, κατά την αναζήτηση των επιγραφών του Γεροντόσπηλιου ή Γεροσπήλιου, τις οποίες είχε δημοσιεύσει η Margherita Guarducci, οι Ζαχαρίας Τσιριντάνης και Χάρης Στρατιδάκης της Ελληνικής Σπηλαιολογικής Εταιρείας ανέφεραν ότι υπάρχουν πολλές επιγραφές παραγμένες στο εσωτερικό της σπηλιάς, χωρίς να μπορούν να δώσουν περισσότερες λεπτομέρειες. Με την καθοδήγησή τους η Ειρήνη Γαβριλάκη, ο υπογράφων και μικρή ομάδα σπηλαιολόγων κατεβήκαμε στον ανατολικό/δεξιό πλόκαμο και μείναμε άφωνοι. Τα νότια τοιχώματα της Αίθουσας Pashley ήταν

χαράγματα στα εσωτερικά του τοιχώματα, τα οποία χρονολογούνται από το τέλος της ελληνιστικής εποχής (περίπου το 100 π.Χ.) μέχρι και τον 20ό αι. Η συστηματική καταγραφή των χαραγμάτων παρουσιάζει μέχρι στιγμής την εξής εικόνα (σχ. 1). Σε βάθος 20 μ. από την είσοδο, στην Αίθουσα των Ηρώων, τα χαράγματα είναι σχετικά πρόσφατα, αφού χρονολογούνται κυρίως στον 20ό αι., ενώ στην Αίθουσα Raulin δεν εντοπίστηκε κανένα χάραγμα. Η Αίθουσα Pashley (εικ. 3), η οποία εκτείνεται ανατολικά, παρουσιάζει ιδιαίτερο ενδιαφέρον -ο βόρειος πλόκαμος δεν έχει διερευνηθεί ακόμα. Πελώριοι βράχοι που έχουν αποκοπεί από την οροφή του σπηλαιού χωρίζουν την Αίθουσα αυτή σε τρία τμήματα, καθένα σε χαμηλότερο επίπεδο από το προηγούμενο. Στο πρώτο τμήμα και κυρίως στο τέλος του (εικ. 4), σε βάθος 35 μ. από την είσοδο, υπάρχουν πολλά χαράγματα από την Αραβοκρατία μέχρι και τον 20ό αι. Η ίδια εικόνα επαναλαμβάνεται και στο δεύτερο τμήμα της Αίθουσας Pashley (εικ. 5), σε βάθος 40-42 μ. από την είσοδο. Το τελευταίο και ανατολικότερο τμήμα (εικ. 6) αποτελείται από ένα στενό διάδρομο, ο οποίος οδηγεί σε μια μικρή Αίθουσα μήκους 12 μ., πλάτους 6-10 μ. και ύψους 7 μ., σε απόσταση περίπου 140 μ. και σε βάθος 53 μ. από την είσοδο (εικ. 7). Από τον μικρό αυτό χώρο ανάβαση 5 μ. οδηγεί στην Αίθουσα Άννας Πετροχειλίου, στην οποία δεν έχουν εντοπιστεί χαράγματα, και απότομη κατάβαση 3 μ. περίπου σε ένα στενό χώρο με λίγα χαράγματα (σχ. 1).

Ο διάδρομος και ο μικρός χώρος στο ανατολικό πέρας της Αίθουσας Pashley μπορεί να ονομάζεται πλέον Αίθουσα των Επιγραφών, γιατί στα τοιχώματα του στενού διαδρόμου και στο νότιο τοίχο του μικρού χώρου, όπου η χάραξη ήταν σχετικά εύκολη, υπάρχουν πάρα πολλά χαράγματα (εικ. 8). Οι συνθήκες στο διάδρομο και τη μικρή Αίθουσα των Επιγραφών είναι ακραίες: η υγρασία είναι σχεδόν 100%, το οξυγόνο είναι λιγοστό, δεν υπάρχει ίχνος φωτός, το έδαφος είναι ολισθηρό και απαιτείται ιδιαίτερη προσοχή και αρκετή προσπάθεια για να φτάσει κάποιος. Υπό αυτές τις δύσκολες και ακραίες συνθήκες, σε βάθος 53 μ. και σε απόσταση περίπου 140 μ. από την είσοδο, μερικοί άνθρωποι αισθάνονταν την ανάγκη να χαράξουν με κάποιο αιχμηρό εργαλείο, μερικές φορές και με κίνδυνο ατυχήματος, κυρίως το όνομά τους, αλλά όχι μόνο, στο νότιο τοίχωμα της Αίθουσας.

Η εντύπωση που δίνουν τα εσωτερικά τοιχώματα είναι αυτή των σελίδων ενός «βιβλίου επισκεπτών». Ενώ, όμως, στα βιβλία επισκεπτών ο καθένας υπογράφει σεβόμενος το κείμενο του προηγούμενου, ο κανόνας αυτός στο

κατάγραφο με ονόματα, αλλά με τις τότε συνθήκες και υπό την πίεση του χρόνου αυτά τα οποία μπορούσαν να γίνουν ήταν ελάχιστα. Ωστόσο, ειδοποιήθηκε αμέσως η Αρχαιολογική Υπηρεσία και το Υπουργείο Πολιτισμού για τη σημασία και τη σπουδαιότητα του ευρήματος και άρχισε η διαδικασία για την παραχώρηση άδειας για τη φωτογράφιση και μελέτη των χαραγμάτων/επιγραφών. Το Δεκέμβριο του 2003, με την πλήρη και γενναιόδωρη υποστήριξη του Δήμου Γεροποτάμου και με το αμέριστο προσωπικό ενδιαφέρον του Δημάρχου Μανώλη Μαυρομάτη και του Προέδρου του Δημοτικού Συμβουλίου Μανώλη Σκλαβάκη, δοκιμάσαμε διάφορους τρόπους, με τους οποίους θα μπορούσαν να φωτογραφηθούν και να σχεδιαστούν οι επιγραφές της Αίθουσας Pashley μετά την παραχώρηση της άδειας άρχισε από το 2006 και συνεχίζεται ακόμη η συστηματική καταγραφή και μεταγραφή των επιγραφών μαζί με το συνάδελφο Νίκο Λίτινα και βοηθό, για ένα διάστημα, τον τότε φοιτητή Άγγελο Μπούφαλη.

εσωτερικό του σπηλαιίου δεν τηρείται, μάλλον λόγω της έλλειψης πολλών επιφανειών κατάλληλων για χάραξη. Τα ενεπίγραφα τοιχώματα μπορούν να χαρακτηριστούν ως παλίμψηστα, γιατί, παρόλο που δεν ξύνεται η ήδη χαραγμένη επιφάνεια για τη νέα χάραξη όπως στα παλίμψηστα χειρόγραφα, πάνω στην ήδη χαραγμένη επιφάνεια των τοιχωμάτων κάποιος μεταγενέστερος χαράσσει το δικό του κείμενο, καταστρέφοντας εν μέρει αλλά όχι πάντα το προηγούμενο χάραγμα. Χαράγματα σε εσωτερικά και εξωτερικά τοιχώματα σπηλαιίων δεν σπανίζουν. Στο Σπήλαιο Μελιδονίου, όμως, τα χαράγματα αυτά μαρτυρούν συνεχείς επισκέψεις, οι οποίες καλύπτουν όλες τις ιστορικές περιόδους του νησιού, με εξάρσεις από εποχή σε εποχή, παρέχοντας έτσι ένα υποτυπώδες «παλίμψηστο βιβλίο ιστορίας της Κρήτης».

Μερικά παραδείγματα σύμφωνα με μια πρώτη προκαταρκτική ανάγνωση είναι χαρακτηριστικά (η έκδοση όλων των επιγραφών με πλήρη στοιχεία ετοιμάζεται). Μετά την Ύστερη Αρχαιότητα, στην οποία θα επανέλθω, και την Πρωτοβυζαντινή περίοδο, για την οποία προς το παρόν δεν μαρτυρείται πέραν πάσης αμφιβολίας κάποιο χάραγμα, υπάρχουν μερικά χαράγματα της Αραβοκρατίας, ένα από τα οποία στην Αίθουσα Pashley αναφέρει τα ονόματα της ομάδας που επισκέφθηκε το χώρο (εικ. 9):⁶

ALI YAZIKI ZADA
MUSTAFA BEK WASRADZI
ABDO-ALRAHMAN AGA
YAZIKSI DIMITRI
MUSTAFA AGA
SANA 273

Η χρονολογία στο τέλος του κειμένου, SANA 273, αντιστοιχεί στο 886/7 μ.Χ. (έτος από Εγίρας 273 + 622 - 8,19 = 886/7). Η πιθανότητα να εννοείται το έτος 751, δηλαδή 1373 μ.Χ., είναι ελάχιστη έως μηδαμινή, γιατί στα 1373 δεν μαρτυρούνται Άραβες στην Κρήτη.

Αρκετά χαράγματα στην Αίθουσα των Επιγραφών είναι της Ενετοκρατίας, όπως *Iacomo Barozzi 1687* (εικ. 10) (Κακλαμάνης 2004, 114 σημ.117) και *1694 Nicolo Dandolo* (εικ. 11). Άλλα στην Αίθουσα των Επιγραφών είναι του 19^{ου} αι., όπως η μαρτυρία διά χειρός *καπετάν Θεόδωρου Χουρδάκη* ότι το 1822 οι Τούρκοι πάτησαν το Καστέλι (εικ. 12) και στην Αίθουσα Pashley η υπογραφή *A. N. Μελιδώνης 1859* (εικ. 13)· και άλλα είναι του 20ού αι., όπως *N. Πλάτων 1946* (εικ. 14) στην Αίθουσα Pashley και *Athens 1992* (εικ. 15) στην Αίθουσα των Επιγραφών από κάποιον αλλοδαπό επισκέπτη από την Αθήνα.

Από τα κείμενα της Ρωμαϊκής περιόδου, το πρώτο και ίσως το αρχαιότερο είναι χαραγμένο σε ένα τμήμα του νότιου τοιχώματος της Αίθουσας των Επιγραφών ύψους 0,20 μ., πλάτους 0,12 μ. και ύψους γραμμμάτων από 0,015 μ. μέχρι 0,045 μ. Η χρονολόγηση αυτού αλλά και των υπολοίπων χαραγμάτων πρέπει να βασιστεί είτε σε εσωτερικά κριτήρια, τα οποία στο κείμενο αυτό απουσιάζουν, είτε στο σχήμα των γραμμμάτων, κριτήριο το οποίο δεν είναι πάντα ασφαλές κυρίως για κείμενα χαραγμένα στη συγκεκριμένη

---

⁶ Για τη μεταγραφή της επιγραφής και τη μετατροπή της χρονολογίας ευχαριστώ θερμά τον Άσεμ Νασάρ, πολύτιμο συνεργάτη στην επιγραφική έρευνα του σπηλαιίου (βλ. και: <http://www.islamicfinder.org/dateConversion.php>).

ΤΑΛΛΑΙΟΝ ΑΝΤΡΟΝ ΠΑΛΙΜΨΗΣΤΟΝ

θέση. Με κάθε επιφύλαξη, από το σχήμα των γραμμάτων το κείμενο μπορεί να χρονολογηθεί μεταξύ του 1^{ου} αι. π.Χ. και 2^{ου} αι. μ.Χ., αν και προγενέστεροι και μεταγενέστεροι αιώνες δεν μπορούν να αποκλειστούν (εικ. 16).

Ἀρισταγό-
ρας προσ-
εκύνησα.

Το όνομα Ἀρισταγόρας, ενώ δεν είναι σπάνιο (LGPN, τόμ. I-IV, <http://www.lgpn.ox.ac.uk/>), στην Κρήτη μαρτυρείται μόνο στην Ιεράπετρα (IC III.iii.30, SEG 32.872, 39.967), την Ίτανο (IC III.iv.9) και στην Πολυρρήνεια (IC II.xxiii.15).

Ένα από τα μεγαλύτερα σε έκταση κείμενο είναι χαραγμένο σε τμήμα του νότιου τοιχώματος της Αίθουσας των Επιγραφών, διαστάσεων ύψους 0,23 μ., πλάτους 0,31 μ. και ύψους γραμμάτων 0,01-0,03 μ. (εικ. 17) (Τζιφόπουλος *υπό εκτύπωση*). Από το σχήμα των γραμμάτων, και με κάθε επιφύλαξη στο στάδιο αυτό της μελέτης, το κείμενο μπορεί να χρονολογηθεί στο 2^ο ή 3^ο αι. μ.Χ., χωρίς να αποκλείεται η χρονολόγηση σε μεταγενέστερους αιώνες, όπως οι 4^{οι}, 5^{οι} και 6^{οι}:

Διοκλῆς
ΜΕΤΑΣΟΛΚΗ
κὲ σχεδ^νὸν π(άντων?, -άντες?)
πόλεως ὄλης (vel. κλειν(ῆς))
τῆς Ἐλευθέρνης
προσκυνήσαντες.

Στον στίχο 2 οι πιθανές αναγνώσεις είναι: η πρόθεση *μετά* και κάποιο όνομα ή επίθετο του Διοκλή, ή κάποιο ρήμα δηλωτικό/περιγραφικό της κατάστασης του Διοκλή και των Ελευθερναίων μετά το προσκύνημα. Στον στίχο 3 η συμπλήρωση του τελικού Π εξαρτάται από τη μεταγραφή του στίχου 2: αν η πρόθεση *μετά*, τότε γενική πληθυντικού, αν ρήμα τότε ονομαστική, ή πιθανόν να πρέπει να οβελιστεί, γιατί ο χαρακτήρας άρχισε να χαράσσει την επόμενη λέξη η οποία αρχίζει με Π, δεν είχε χώρο και, χωρίς να σβήσει το Π, συνέχισε εξαρχής στον επόμενο στίχο⁷. Αν πρόκειται πάντως για τη γενική πληθυντικού, *με σχεδόν όλους*, ίσως υπονοείται ότι ηλικιωμένοι, γυναίκες και παιδιά δεν κατέβηκαν στο συγκεκριμένο σημείο για το προσκύνημα. Στον στίχο 4 οι πιθανές μεταγραφές είναι δύο, *της πόλης ολόκληρης* ή *της πόλης της ξακουστής*.

Η ερμηνευτική πρόκληση για το τι υπονοεί το κείμενο αυτό είναι προφανής και οι εκδοχές είναι πολλές και αβέβαιες: π.χ. ποιοι ήταν όλοι αυτοί που έφτασαν εκεί κάτω, και γιατί στην πλειοψηφία τους μόνον ανδρικά ονόματα στην Αίθουσα των Επιγραφών; Ανήκει ο Διοκλής στην οικογένεια του Ιππώνακτα, του οποίου ο πατέρας λεγόταν επίσης Διοκλής (μήπως είναι και ο ίδιος;) και είχε χαράξει την *εὐχή* του στον Ερμή στο εξωτερικό τοίχωμα του στηλαίου; Γιατί αυτός διακρίνεται από τους άλλους Ελευθερναίους; Ποιος χάρaxε τις επιγραφές, ο Διοκλής, οι Ελευθερναίοι, κάποιος άλλος που τους

⁷ Η μονοφθογγική προφορά της διφθόγγου κὲ = και είναι κοινό φαινόμενο από την ύστερη Ελληνιστική περίοδο κ.ε. (Browning 1983).

συνόδευε; Γιατί και πώς έφτασαν σε αυτό το σημείο, τους οδήγησε κάποιος και ποιος, οδηγός/ξεναγός, το ιερατείο; Σε τι αποσκοπούσε η επίσκεψη; Περιέργεια, επίσκεψη, μύηση και τελετουργική πομπή, κάθε φορά σε βαθύτερο επίπεδο, και στο τέλος κάποιου είδους αποκάλυψη του θείου; Ερωτήσεις αυτού του είδους θα μπορούσαν να συνεχιστούν χωρίς τέλος και να εμπλουτιστούν ακόμα περισσότερο⁸.

Αυτό, όμως, που έχει ιδιαίτερη σημασία και αποτελεί τη σπουδαιότερη συμβολή της ανακάλυψης των κειμένων αυτών είναι ότι μερικοί από τους επισκέπτες, οι οποίοι κατέβαιναν στα σημεία αυτά του Σπηλαιού Μελιδονίου, ένιωθαν την ανάγκη να χαράξουν είτε το όνομά τους ή και κάτι περισσότερο, συνήθεια η οποία μάλλον αρχίζει για πρώτη φορά στο τέλος της Ελληνιστικής εποχής, περίπου το 100 π.Χ., βρίσκοντας συνεχώς μιμητές στα μεταγενέστερα χρόνια. Η *εὐχή* του Ιππώνακτα, ο ύμνος του Σάλβιου Μηνά, η χρήση του ρήματος *προσκυνῶ* από τον Αρισταγόρα, τον Διοκλή και τους Ελευθερναίους παραπέμπουν σε κάποιου είδους λατρεία. Τα κείμενα τα οποία αποτελούνται μόνο από ονόματα, όπως Κόιντος Βολτήιος Μηνόδωρος και άλλα, ενδέχεται και αυτά να ανήκουν σε προσκυνητές και λατρευτές, οι οποίοι δεν θεώρησαν απαραίτητο να χαράξουν τη λέξη *εὐχή* ή το ρήμα *προσκυνῶ* ή κάτι άλλο, επειδή εύκολα εννοούνταν. Ενδέχεται, όμως, να ανήκουν σε απλούς επισκέπτες, οι οποίοι χάραξαν το όνομά τους ως ενθύμιο και απόδειξη ότι επισκέφθηκαν το συγκεκριμένο σημείο του σπηλαιού.

Τα κείμενα των προσκυνητών δείχνουν επιπλέον ότι δεν αντιδρούν όλοι οι άνθρωποι με τον ίδιο τρόπο. Για κάποιους προσκυνητές, το όνομά τους και η λέξη *εὐχή* είναι αρκετά· άλλοι χαράζουν ολόκληρο ύμνο· άλλοι περιγράφουν την επίσκεψη ως προσκύνημα. Για τις δύο πρώτες περιπτώσεις λατρευτών υπάρχουν πάμπολλα παραδείγματα, αλλά η χρήση του ρήματος *προσκυνῶ* αποτελεί σπάνια περίπτωση και, εξ όσων γνωρίζω, απαντά με παρόμοια σημασιολογικά συμφραζόμενα σε δύο μόνον αποσπασματικές επιγραφές από την Ελλάδα, μία από τη Σύρο (IG XII.5.712.37) και μία από την Εύβοια (IG XII.9.953), αλλά σε πάνω από 1250 επιγραφές κυρίως της Αιγύπτου, αλλά και άλλων περιοχών⁹. Το ρήμα *προσκυνῶ* είναι σύνθετο: *πρός* και *κυνέω*, «φιλώ», απαντά κυρίως σε ποιητικά κείμενα και σημαίνει: *προσκυνῶ τους θεούς ή τις εικόνες τους, πέφτω κάτω και λατρεύω, αποτίω πρόπουσα τιμή και πρόποντα σεβασμό προς κάποιον, γονατίζω, σκύβω, λατρεύω*· όταν χρησιμοποιείται για τον Πέρση βασιλιά, *πέφτω μπρούμυτα μπροστά στο βασιλιά και στους ανωτέρους*¹⁰.

⁸ Για πειστικές απαντήσεις σε μερικά από τα σενάρια αυτά βλ.: Lajtar (2006, 80-94).

⁹ Έρευνα στην ηλεκτρονική βάση των δημοσιευμένων επιγραφών PHI (<http://epigraphy.packhum.org/inscriptions>) απέδωσε 1265 περιπτώσεις, όπου απαντούν τα *προσκυνέω*, *προσκυνητής* και *προσκύνημα*, από τις οποίες 1231 σε επιγραφές της Αιγύπτου, της Νουβίας και της Κυρηναϊκής, 22 σε επιγραφές της Μικράς Ασίας, 8 της Συρίας και της Εγγύς Ανατολής, μία της Θράκης και μία της Ιταλίας.

¹⁰ Για τη χρήση του ρήματος *προσκυνῶ* σε κείμενα από έναν αιγυπτιακό ναό στο ελληνιστικό και ρωμαϊκό Deir el-Bahari βλ.: Lajtar (2006, 80-94). Οι σημασίες αυτές σταδιακά ενοποιήθηκαν λόγω επιδράσεων από τον Χριστιανισμό, τον Ισλαμισμό, τον Βουδισμό και άλλες θρησκείες, με αποτέλεσμα το ρήμα να αποκτήσει πολύ συγκεκριμένο περιεχόμενο στη χριστιανική λατρεία, όμοιο ή και ταυτόσημο με το ισλαμικό *hadji*, το ιερό προσκύνημα στη Μέκκα. Εξαιτίας του προσκυνήματος των

Αυτό που προξενεί ιδιαίτερη εντύπωση είναι ότι, ενώ το ρήμα *προσκυνῶ* ως μεταβατικό πάντοτε συνοδεύεται από αντικείμενο σε πώση αιτιατική, στα κείμενα της Αίθουσας των Επιγραφών το αντικείμενο του ρήματος απουσιάζει παντελώς μέχρι στιγμής τουλάχιστον, προφανώς γιατί για τους προσκυνητές αυτούς ήταν αυτονόητο τι προσκύνησαν. Οποιαδήποτε θεότητα και αν προσκυνούσαν πάντως, η οποία προς το παρόν λανθάνει, είναι ξεκάθαρο ότι στην Αίθουσα των Επιγραφών είδαν, άκουσαν, ένωσαν, βίωσαν, ήλθαν σε επαφή με τὴ θεῖον.

Η ανακάλυψη των νέων κειμένων στο εσωτερικό του Σπηλαιού Μελιδονίου αποτελεί ένα μοναδικό και ιδιαίτερα σημαντικό εύρημα. Δεν πρόκειται, βέβαια, να επιλύσει όλες τις απορίες και μάλλον θα προκαλέσει ακόμα περισσότερες στο μέλλον. Από τη μέχρι τώρα, όμως, προκαταρκτική μελέτη μερικών μόνο κειμένων, μικρών ή μεγάλων, στα εξωτερικά ή στα εσωτερικά τοιχώματα, αναδύεται παραστατικά ο διαφορετικός, προσωπικός τρόπος προσέγγισης, χρήσης, κατανόησης και ερμηνείας του σπηλαιού από τους ανθρώπους, των οποίων η πολυδιάστατη παρουσία από εποχή σε εποχή μετασχηματίζει έναν χώρο-μνημείο της φύσης σε μνημείο του ανθρώπινου πολιτισμού: στην αρχή, κάποιοι προσέρχονται στο σπήλαιο για κατοίκηση και καταφύγιο· αργότερα, κάποιοι άλλοι απλά το επισκέπτονται, άλλοι προσεύχονται και άλλοι προσκυνούν· και από αυτούς άλλοι επιλέγουν να χαράξουν ένα όνομα, τη λέξη *ἐσχὴν*, έναν ύμνο, να περιγράψουν την παρουσία τους ως *προσκύνημα*· και άλλοι επιλέγουν να μη χαράξουν απολύτως τίποτα.

ΒΙΒΛΙΟΓΡΑΦΙΑ

- Βασιλοπούλου, Β., *υπό εκτύπωση*. Inscriptions rupestres inédites de l'île de Pholegandros. Στο: S. Mitchell (επιμ.), *13th International Congress of Greek and Latin Epigraphy. University of Oxford, 2-7 September 2007*. Oxford.
- Δαλαράγκας, Γ., 1998. Σπήλαιο «Χρυσοσηλιά» Φολεγάνδρου. Στο: Ευ. Κυπραίου κ.ά. (επιμ.), *Άνθρωπος και Σπηλαιοπεριβάλλον. Πρακτικά Α΄ Πανελληνίου Σπηλαιολογικού Συνεδρίου*. Δημοσιεύματα του Αρχαιολογικού Δελτίου αρ. 68. Αθήνα: ΥΠ.ΠΟ, σ. 173-178.
- Γαβριλάκη, Ερ., 1994-1996. Αρχαιολογικές ειδήσεις 1992-94, Νομός Ρεθύμνης, Μελιδόνι. *Κρητική Εστία*, 5, σ. 291-293.
- Γαβριλάκη - Νικολουδάκη, Ερ., 1988. Αρχαιολογικές ειδήσεις 1987, Προϊστορικές και κλασικές αρχαιότητες, Νομός Ρεθύμνης, Μελιδόνι. *Κρητική Εστία*, 2, σ. 305-307.

Ορθόδοξων ή των Αρμενίων στα Ιεροσόλυμα, αντίστοιχου με αυτό των Μουσουλιμάνων στη Μέκκα, συνηθιζόταν να προστίθεται στα ελληνικά ονόματα ως πρώτο συνθετικό το Χατζη/ι- (μετάφραση του αραβικού/τουρκικού hadji). Για τη χρήση των όρων *pilgrimage* και *pilgrim*, οι οποίοι τείνουν να επικρατήσουν στη βιβλιογραφία, παρά το γεγονός ότι αποτελούν πιστή μετάφραση μόνον των αρχαίων λέξεων *προσκύνημα* και *προσκυνητής*, βλ.: Dillon (2001, κυρίως 19-20), αλλά και τη λεπτομερή συζήτηση στο συλλογικό τόμο των Elsner & Rutherford (2005), όπου προγενέστερη βιβλιογραφία με επιχειρήματα υπέρ και κατά της χρήσης των όρων αυτών.

- Κακλαμάνης, Στ., 2004. *Francesco Barozzi, Descrizione dell'isola di Creta (Περιγραφή της Κρήτης) (1577/8). Μια γεωγραφική και αρχαιολογική περιγραφή της Κρήτης στα χρόνια της Αναγέννησης*. Εισαγωγή, έκδοση κειμένου, σχόλια & απόδοση στα ελληνικά. Βενετικές Πηγές της Κρητικής Ιστορίας 3. Ηράκλειο: Βικελαία Βιβλιοθήκη Δήμου Ηρακλείου.
- Κεφαλίδου, Ευρ., 2006. Ιερά του ανατολικού Μυλοποτάμου: οι μαρτυρίες των ειδωλίων. Στο: Ειρ. Γαβριλάκη & Γ.Ζ. Τζιφόπουλος (επιμ.), *Ο Μυλοπόταμος από την Αρχαιότητα ως Σήμερα. Περιβάλλον, Αρχαιολογία, Ιστορία, Λαογραφία, Κοινωνιολογία*, τόμ. IV: *Ελεύθερα – Αξός*. Πάνορμο, Οκτώβριος 2003. Πρακτικά Διεθνούς Συνεδρίου. Ρέθυμνο: Ιστορική και Λαογραφική Εταιρεία Ρεθύμνου, σ. 227-273.
- Μυλωνάκη, Ι., 2006. Η Marie Espérance von Schwartz στο Μυλοπόταμο (1866). Στο: Ειρ. Γαβριλάκη & Γ.Ζ. Τζιφόπουλος (επιμ.), *Ο Μυλοπόταμος από την Αρχαιότητα ως Σήμερα. Περιβάλλον, Αρχαιολογία, Ιστορία, Λαογραφία, Κοινωνιολογία*, τόμ. VI: *Βενετοκρατία – Τουρκοκρατία*. Πάνορμο, Οκτώβριος 2003. Πρακτικά Διεθνούς Συνεδρίου. Ρέθυμνο: Ιστορική και Λαογραφική Εταιρεία Ρεθύμνου, σ. 217-223.
- Παλιούρα, Μ., 2006. Ο Μυλοπόταμος των περιηγητών κατά το 19^ο αιώνα. Απεικονίσεις του στις έντυπες περιηγητικές εκδόσεις. Στο: Ειρ. Γαβριλάκη & Γ.Ζ. Τζιφόπουλος (επιμ.), *Ο Μυλοπόταμος από την Αρχαιότητα ως Σήμερα. Περιβάλλον, Αρχαιολογία, Ιστορία, Λαογραφία, Κοινωνιολογία*, τόμ. VI: *Βενετοκρατία – Τουρκοκρατία*. Πάνορμο, Οκτώβριος 2003. Πρακτικά Διεθνούς Συνεδρίου. Ρέθυμνο: Ιστορική και Λαογραφική Εταιρεία Ρεθύμνου, σ. 225-250.
- Πετροχειλού, Α., 1982. Το σπήλαιον Μελιδονίου Κρήτης ή Γεροντόσπηλιος. *Προμηθεύς ο Πυρφόρος*, 6.28, σ. 3-14 (Ανατύπωση του: Πετροχειλού, Α., 1965. Το σπήλαιον Μελιδονίου Κρήτης ή Γεροντόσπηλιος. *Δελτίου Ελληνικής Σπηλαιολογικής Εταιρείας*, 8.3, σ. 61-69).
- Σαπουνά, Π., 2004. Ταυροκαθάψια σε ρωμαϊκούς λύχνους. Μινωική παράδοση ή τυχαία αντιγραφή; Στο: Α. Di Vita, M. Livadioti & Π. Simiakaki (επιμ.), *Creta Romana e Protobizantina: Atti del Convegno Internazionale*. Iraklion, 23-30 Settembre 2000, τόμ. 3.1. Scuola Archeologica Italiana di Atene e delle Missioni Italiane in Oriente. Padova: Bottega d' Erasmo, Aldo Ausilio Editore, σ. 945-958.
- Σαπουνά, Π., 1998. *Die Bildlampen römischen Zeit aus der Idäischen Zeusgrotte auf Kreta*. BAR-IS 696. Oxford: Archaeopress.
- Τέγου, Ε., 2006. Ένα ιερό ιστορικών χρόνων στη θέση Γερακάρω της Αξού. Στο: Ειρ. Γαβριλάκη & Γ.Ζ. Τζιφόπουλος (επιμ.), *Ο Μυλοπόταμος από την Αρχαιότητα ως Σήμερα. Περιβάλλον, Αρχαιολογία, Ιστορία, Λαογραφία, Κοινωνιολογία*, τόμ. IV: *Ελεύθερα – Αξός*. Πάνορμο, Οκτώβριος 2003. Πρακτικά Διεθνούς Συνεδρίου. Ρέθυμνο: Ιστορική και Λαογραφική Εταιρεία Ρεθύμνου, σ. 275-293.

- Τζεδάκις, Γ. & Γαβριλάκη, Ειρ., 1995. Η ανασκαφή του σπηλαιού Μελιδονίου. Στο: Ν.Ε. Παπαδογιαννάκης (επιμ.), *Πεπραγμένα Ζ' Διεθνούς Κρητολογικού Συνεδρίου*, τόμ. Α2. Ρέθυμνο: Δήμος Ρεθύμνης - Ιστορική και Λαογραφική Εταιρεία Ρεθύμνου, σ. 887-894, πίν. ρη'-ριγ'.
- Τζεδάκις, Γ. & Γαβριλάκη - Νικολουδάκη, Ειρ., 1989-1990. Αρχαιολογικές ειδήσεις 1988, Νομός Ρεθύμνης, Μελιδόνι. *Κρητική Εστία*, 3, σ. 273-275.
- Τζιφόπουλος, Γ.Ζ., *υπό εκτύπωση*. Eleuthernaean Pilgrims inside the Melidoni Cave (*Tallaeum Antrum*). Στο: *Τιμητικός τόμος για τον καθηγητή Πέτρο Θέμελη*.
- Τζιφόπουλος, Γ.Ζ., 1999. Παρατηρήσεις σε τέσσερις επιγραφές σπηλαίων του Νομού Ρεθύμνης (*IC II.v.37, 38, xxviii.1, SEG xxxvi 808*). *HOROS*, 13, σ. 213-224, πίν. 49-52.
- Τζιφόπουλος, Γ.Ζ. & Λίτινας, Ν., *υπό εκτύπωση*. *The Melidoni Cave Inscriptions/Graffiti (Inscriptiones Creticae Tallaei Antri)*.
- Τζιφόπουλος, Γ.Ζ. & Λίτινας, Ν., 2009. Graffiti in the Melidoni Cave in Crete, Greece. Στο: W.B. White (επιμ.), *Proceedings of the 15th International Congress of Speleology. Kerrville, Texas, July 19-26, 2009*, τόμ. 1: *Symposia*, Part 1. Kerrville, TX: International Union of Speleology and Greyhound Press, σ. 142-146 (<http://purl.fcla.edu/usf/dc/k26.75>).
- Τσιγκάκης, Κ., 2006. Το σπήλαιο Μελιδονίου και οι επισκέπτες του. Στο: Ειρ. Γαβριλάκη & Γ.Ζ. Τζιφόπουλος (επιμ.), *Ο Μυλοπόταμος από την Αρχαιότητα ως Σήμερα. Περιβάλλον, Αρχαιολογία, Ιστορία, Λαογραφία, Κοινωνιολογία*, τόμ. VI: *Βενετοκρατία - Τουρκοκρατία*. Πάνορμο, Οκτώβριος 2003. Πρακτικά Διεθνούς Συνεδρίου. Ρέθυμνο: Ιστορική και Λαογραφική Εταιρεία Ρεθύμνου, σ. 197-216.
- Baldwin - Bowsky, M.W., 2006. Territorial reorganization west of Mt. Ida (Crete). Στο: Ειρ. Γαβριλάκη & Γ.Ζ. Τζιφόπουλος (επιμ.), *Ο Μυλοπόταμος από την Αρχαιότητα ως Σήμερα. Περιβάλλον, Αρχαιολογία, Ιστορία, Λαογραφία, Κοινωνιολογία*, τόμ. II: *Αρχαίοι Χρόνοι*. Πάνορμο, Οκτώβριος 2003. Πρακτικά Διεθνούς Συνεδρίου. Ρέθυμνο: Ιστορική και Λαογραφική Εταιρεία Ρεθύμνου, σ. 253-275.
- Browning, R., 1983. *Medieval and Modern Greek*. 2^η έκδοση. Cambridge: Cambridge University Press.
- Chaniotis, A., 1996. *Die Verträge zwischen kretischen Poleis in der hellenistischen Zeit*. HABES 24. Stuttgart: F. Steiner.
- Dillon, M., 2001. *Προσκυνητές και Ιερά Προσκυνητήματα στην Αρχαία Ελλάδα*. Μετάφραση: Γ. Κουσουρέλος. Αθήνα: Ενάλιος. (1997: *Pilgrims and Pilgrimage in Ancient Greece*. London & New York: Routledge.)

- Elsner, J. & Rutherford, I. (επιμ.), 2005. *Pilgrimage in Graeco-Roman and Early Christian Antiquity: Seeing the Gods*. Oxford: Oxford University Press.
- Faure, P., 1996. *Ιερά Σπήλαια της Κρήτης*. Μετάφραση: Σ. Καμάρης. Ηράκλειο: Βικελαία Βιβλιοθήκη Δήμου Ηρακλείου.
- Godart, L. & Tzedakis, Y., 1992. *Témoignages archéologiques et épigraphiques en Crète occidentale du Néolithique au Minoen Récent III B*. Incunabula Graeca 93. Roma: Gruppo Editoriale Internazionale.
- IC I: Guarducci, M., 1935. *Inscriptiones Creticae opera et consilio Friderici Halbherr collectae*, τόμ. I: *Tituli Cretae Mediae praeter Gortynios*. Reale Istituto di Archeologia e Storia dell'Arte. Roma: La Libreria dello Stato.
- IC II: Guarducci, M., 1939. *Inscriptiones Creticae opera et consilio Friderici Halbherr collectae*, τόμ. II: *Tituli Cretae occidentalis*. Reale Istituto di Archeologia e Storia dell'Arte. Roma: La Libreria dello Stato.
- IC III: Guarducci, M., 1942. *Inscriptiones Creticae opera et consilio Friderici Halbherr collectae*, τόμ. III: *Tituli Cretae orientalis*. Reale Istituto di Archeologia e Storia dell'Arte. Roma: La Libreria dello Stato.
- IC IV: Guarducci, M., 1950. *Inscriptiones Creticae opera et consilio Friderici Halbherr collectae*, τόμ. IV: *Tituli Gortynii*. Reale Istituto di Archeologia e Storia dell'Arte. Roma: La Libreria dello Stato.
- IG XII: Hiller von Gaertringen, F. (επιμ.), 1903-1909. *Inscriptiones Insularum Maris Aegaei Praeter Delum*, fasc. 5: *Inscriptiones Cycladum*.
- Ziebarth, E. (επιμ.), 1915. *Inscriptiones Insularum Maris Aegaei Praeter Delum*, fasc. 9: *Inscriptiones Euboeae insulae*.
- Lajtar, A., 2006. *Deir el-Bahari in the Hellenistic and Roman Periods: A Study of an Egyptian Temple Based on Greek Sources*. Journal of Juristic Papyrology Supplement 4. Warsaw: Institute of Archaeology, Warsaw University and Fundacja im. Rafala Taubenschlaga.
- LGPN: *A Lexicon of Greek Personal Names*. Oxford: Oxford University Press:
- Fraser, P.M. & Matthews, E. (επιμ.), 1987. τόμ. I: *The Aegean Islands, Cyprus, Cyrenaica*.
- Osborne, M.J. & Byrne, S.G. (επιμ.), 1994. τόμ. II: *Attica*.
- Fraser, P.M. & Matthews, E. (επιμ.), 1997. τόμ. IIIA: *The Peloponnese, Western Greece, Sicily and Magna Graecia*.
- Fraser, P.M. & Matthews, E. (επιμ.), 2000. τόμ. IIIB: *Central Greece: from the Megarid to Thessaly*.
- Fraser, P.M. & Matthews, E. (επιμ.) & Catling, R.W.V. (βοηθός επιμ.), 2005. τόμ. IV: *Macedonia, Thrace, Northern Regions of the Black Sea*.
- PHI (<http://epigraphy.packhum.org/inscriptions> [επίσκεψη στις 06/09/2009]).

ΤΑΛΛΑΙΟΝ ΑΝΤΡΟΝ ΠΑΛΙΜΨΗΣΤΟΝ

- Rutkowski, B. & Nowicki, K., 1996. *The Psychro Cave and other Sacred Grottoes in Crete*. Studies and Monographs in Mediterranean Archaeology and Civilization, σειρά II, τόμ. 1. Warsaw: Art and Archaeology.
- SEG: *Supplementum Epigraphicum Graecum* 1-52 (1923-2002).
- Sporn, K., 2006. Πήλινα ειδώλια από τη Δροσιά Μυλοποτάμου. Στο: Ειρ. Γαβριλάκη & Γ.Ζ. Τζιφόπουλος (επιμ.), *Ο Μυλοπόταμος από την Αρχαιότητα ως Σήμερα. Περιβάλλον, Αρχαιολογία, Ιστορία, Λαογραφία, Κοινωνιολογία*, τόμ. IV: *Ελεύθερα – Αξός*. Πάνορμο, Οκτώβριος 2003. Πρακτικά Διεθνούς Συνεδρίου. Ρέθυμνο: Ιστορική και Λαογραφική Εταιρεία Ρεθύμνου, σ. 205-226.
- Sporn, K., 2002. *Heiligtümer und Kulte Kretas in klassischer und hellenistischer Zeit*. Studien zu Antiken Heiligtümern 3. Heidelberg: Verlag Archäologie und Geschichte.
- Talbert, R.J.A. (επιμ.), 2000. *Barrington Atlas of the Greek and Roman World*. Princeton, NJ: Princeton University Press.
- Tyree, L., 1974. *Cretan Sacred Caves: Archaeological Evidence*. Διδακτορική διατριβή. Columbia: University of Missouri.
- Willets, R.F., 1962. *Cretan Cults and Festivals*. New York: Barnes & Noble.

TALLAEUM ANTRUM PALIMPSEST

ΤΖΙΦΟΠΟΥΛΟΣ Ζ.ΥΙΑΝΝΙΣ

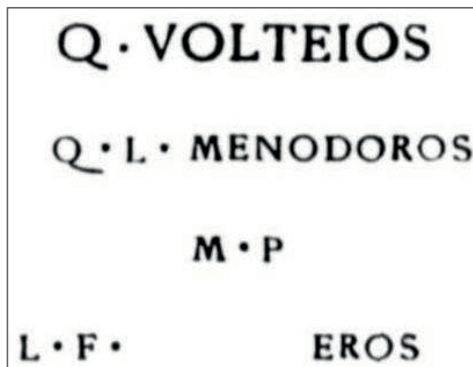
The discovery of approximately 3.500 inscriptions, graffiti, and dipinti on the inner walls of the *Tallaeum Antrum* (Melidoni Cave, Gerontóspilios, Gero-spilios) constitute a visitor's palimpsest book of Cretan history, as many of these engravings correspond to specific important periods of the island from the 1st century BC onwards. In this paper, a small selection of texts from various chronological periods is presented, so as to examine this unique phenomenon.

Χάρτης 1. Χάρτης Κρήτης (*Barrington Atlas*, pl. 60).

Εικ. 1. Επιγραφή Ιππώνακτος.

Εικ. 2. Επιγραφές λατινικές.

Εικ. 5. Αίθουσα Pashley, δεύτερο τμήμα, επιγραφές σε βράχο.

Εικ. 6. Αίθουσα Pashley, αρχή διαδρόμου.

Εικ. 7. Αίθουσα Pashley, είσοδος Αίθουσας Επιγραφών.

Εικ. 8. Αίθουσα Επιγραφών, νότιος τοίχος.

ΤΑΛΛΑΙΟΝ ΑΝΤΡΟΝ ΠΑΛΙΜΨΗΣΤΟΝ

Εικ. 9. Αίθουσα Pashley, πρώτο τμήμα, αραβική επιγραφή.

Εικ. 10. Αίθουσα Επιγραφών, επιγραφή Barozzi.

Εικ. 11. Αίθουσα Επιγραφών, επιγραφή Dandolo.

Εικ. 12. Αίθουσα Επιγραφών, επιγραφή καπετάν Χουρδάκη.

Εικ. 13. Αίθουσα Pashley, πρώτο τμήμα, επιγραφή Μελιδώνη.

Εικ. 14. Αίθουσα Pashley, πρώτο τμήμα, επιγραφή Πλάτωνος.

Εικ. 15. Αίθουσα Pashley, πρώτο τμήμα, επιγραφή αλλοδαπού 'επισκέπτη'.

Εικ. 16. Αίθουσα Επιγραφών, επιγραφή Αρισταγόρα.

Εικ. 17. Αίθουσα Επιγραφών, νότιος τοίχος, επιγραφή Διοκλή.